

## **ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЦІННІСНО-МОВЛЕННЄВОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

Мова є чи не найбільшою цінністю для людини. Завдяки мові, при допомозі слів, понять і категорій людина мислить, сприймає інших людей і себе саму, передає й отримує інформацію, впливає на інших і сама зазнає впливу. Немає мов кращих чи гірших. Будь-яка розвинена мова має достатні засоби, щоб виразити словами всі, навіть найменші, відтінки людської свідомості. Але в кожній мові ці відтінки будуть своєрідними, різнитимуться нюансами семантики.

Проблема взаємодії мов – одна із ключових у творчій спадщині Івана Огієнка. Історико-лінгвістичний та семантико-етимологічний аналіз мовних проблем дає об'єктивні етнопсихологічні знання, наповнює емпіричним змістом фантомні поняття „душа народу”, „національний характер”. Огієнко розглядає мову як основу етнічної консолідації і творення нації, водночас підкреслюючи, що штучне зближення мов є однією з причин етнічних конфліктів. Відмінності у мові видаються людям незначущими, витісняються з поля свідомості, а на несвідомому рівні породжують гіпертрофовану неясним розумінням ворожість.

Ціннісність мови найрельєфніше проявляється в ситуації мовної взаємодії, коли відмінності семантичних, граматичних та інших компонентів різних мов призводять до виникнення різного роду бар'єрів.

Найчастіше у психології говорять про мовні бар'єри. Однак, навряд чи можна звести мовні конфлікти лише до смислових розузгоджень, оскільки смислові непорозуміння викликають лавиноподібний процес накопичення непорозумінь в оцінках інтелектуальних, ділових, моральних та інших якостей мовця, що говорить іноземною мовою чи використовує іноземні слова і мовленнєві конструкції. Таким чином, мовні конфлікти призводять не до локальних смислових бар'єрів, а до глобальних ціннісних конфліктів, які породжують не лише окремі непорозуміння у сфері сприймання інформації, а глибокі конфлікти на рівні ціннісно-смислової регуляції міжособистісної і міжгрупової взаємодії.

Думається, що не лише фахівцям-мовознавцям чи професійним перекладачам відкрита істина про неможливість стовідсоткового адекватного перекладу з однієї мови на іншу. Навіть найкращий переклад не передає окремих нюансів, які були у вихідному тексті. Ця розбіжність, на наш погляд, і є операціональним дескриптором ціннісності мови. Деякі смисли, які були закладені в семантиці слова, губляться, коли воно перекладається на іншу мову, і потрібні десятки, а то й сотні слів, щоб виразити ці

смисли іноземною мовою. Це явище можна розглядати як емпіричний індикатор такого незручного для дослідження явища як ментальність.

Тут видається доречним навести приклад. Наважуся до вже відомих і повсюди цитованих долучити й свої спостереження. Не є великою таємницею проблема української наукової термінології. У психології користується визнанням і заслуженим авторитетом теоретична модель соціальних стосунків російського психолога

В.М. М'ясіщева, що отримала назву “*теорія отношеній*” (рос.). Українські психологи, які раніше послуговувалися переважно російською мовою, активно використовували цю теорію, зокрема її термінологічний апарат. При переході на українську мову окремі дослідники робили спроби використання теорії В.М. М'ясіщева, але вони нашттовхувалися на мовні перешкоди, які пояснювали бідністю словникового запасу української мови. Насправді ж, це приклад ціннісно-мовленнєвого конфлікту, позначеного захисною неадекватністю сприймання суті проблеми. А проблема полягала в тому, що у семантичному просторі російської мови поняття “*отношения*” недостатньо диференційоване і суть “*теорії отношеній*” значною мірою полягає в тому, щоб виділити й наповнити змістом поняття, які дозволяють у повному обсязі і на всіх рівнях функціонування описувати “*отношения*”. Ті пояснення, на які В.М. М'ясіщеву знадобилося десятки чи навіть сотні сторінок, на українському ґрунті значною мірою втрачають сенс. В українській мові імпліцитно закладені основні положення “*теорії отношеній*”, і носій цієї мови, навіть не знаючи про це, має їх у своїй свідомості, оскільки послуговується поняттями “відносини”, “взаємини”, “стосунки”, “ставлення”, “відношення”, “взаємовідношення”, на розмежування яких у російськомовній парадигмі потрібно докласти чимало зусиль. Безумовно, можна навести й інші приклади, коли семантика російської мови багатша за українську. Нагадую, йдеться не про перевагу тієї чи іншої мови, а про механізми ціннісно-мовленнєвих конфліктів.

Ціннісність мови виявляється на різних рівнях. Можна виділити такі:

1. **Фонетичний рівень.** І провідні мовознавці, такі як І.І. Огієнко, і провідні психологи, такі як Л.С.Виготський, розглядали слово як живу єдність звуку і значення. Сучасний дослідник А.П. Журавльов, приписуючи значенню і звучанню слів філософські категорії змісту та форми, зауважує, що зміст та форма в будь-якому явищі дійсності взаємодіють певним чином, а саме – вони прагнуть до взаємної відповідності. З допомогою комп'ютерного моделювання цей автор довів зв'язок між звучанням і значенням слів. Нам залишається лише з метою ілюстрації звернути увагу читача на зловісне звучання слів “вбивця” та “лихвар”. Саме ці слова було взято як стимульний матеріал для емпіричного дослідження, результати якого наводяться нижче. Вже саме звучання слів викликає певне оцінне ставлення до них.
2. **Асоціативно-семантичний рівень.** Кожне слово викликає у свідомості людини потік асоціацій, зіставляється з іншими словами. Окреме слово – це узагальнення, тобто мислительний процес. Наскільки багато слів-асоціацій будуть включені в цей процес, настільки диференційованим і повним буде його смислове наповнення, а відтак і його оцінка. Оцінка – це завжди зіставлення й порівняння. Коли ж слово у свідомості людини не зв'язане з іншими словами, сприймання його втрачає оцінний компонент. Часто таке трапляється при сприйманні іноземних слів, коли виникають не смислові асоціації, а асоціації за подібністю звучання, які, як правило, теж складаються з іноземних слів.

с.103

Так, слово “хабарник” породжує такий асоціативний ряд: злодій, гроші, в'язниця. А вже слово “корупціонер” пов'язане зі схожими за звучанням іноземними словами “акціонер”, “мільйонер” тощо. Виражена негативна оцінка, як бачимо, зникає.

3. **Рефлексивний рівень.** Внутрішній світ людини – це її мислення та переживання, це внутрішній діалог. Питання полягає в тому, з допомогою яких слів та понять цей діалог відбувається. Будь-яка розвинена мова вочевидь має певні захисні механізми, які стоять на сторожі етнічної ментальності та моралі. А от різного роду мовні суржикі, в тому числі й ті, що пов'язані із запозиченнями з інших мов,

позбавлені цих механізмів і тому ведуть до маргіналізації особистості і суспільства в цілому. І це не тому, що одна мова краща, а інша – гірша. Справа в тому, що будь-яке слово, вирване з семантично-ціннісного контексту однієї мови, в ментальному просторі іншої мови набуває інших відтінків і властивостей. Мовні запозичення міняють етнічну свідомість, позбавляючи її оцінного ставлення.

Можна виділити й основні функції мовленнєво-ціннісної регуляції свідомості. Відповідно до висунутої нами гіпотези про структуру суб'єктних цінностей таких функцій є, принаймні, дві:

1. **Морально-регулююча.** Кожне слово чи вислів зіставляється зі змістами індивідуальної свідомості, з соціальними та індивідуальними ціннісними нормами і, відповідно, визначає ставлення людини до нього (позитивне чи негативне, схвальне чи осудливе). Якщо це слово чи вислів мають інтенційний характер, то оцінка, в свою чергу, може бути дозволяючою чи забороняючою.
2. **Діяльнісно-регулююча.** Ціннісне сприймання мови впливає на перебіг діяльності. Позитивна чи негативна оцінка веде до виникнення відповідних емоційних станів, які в свою чергу спонукають, сповільнюють чи припиняють діяльність. Один із аспектів цієї функції може бути показаний на прикладі порівняння характеру семантики одного й того ж поняття різними мовами. В українському слові “лікарня” вже закладено певний намір – лікуватися. Російське слово “*больница*” підрозуміває дещо інший процес – *болеть* (рос.). У Івана Огієнка знаходимо порівняльно-семантичний аналіз українського слова „*свято*”, у якому закріплено орієнтацію людей на святість, і його російського відповідника – слова „*праздник*”, з його орієнтацією на „*праздность*” (рос.).

Характерною особливістю будь-яких конфліктів, в тому числі й мовних, є те, що причина й привід часто не диференціюються, не розділяються, сприймаються як одне й те ж саме. На наш погляд, справжньою причиною мовних конфліктів є не стільки смислові бар'єри, скільки зіткнення ментальностей. Кожне слово, кожен вислів у будь-якій мові має своєрідне, притаманне лише цій мові семантичне коло, яке поряд із смисловим навантаженням, має й ціннісне.

Якщо смислові відмінності, як правило, сприймаються, то ціннісні відмінності випадають із контексту сприймання. Це призводить до неповного чи неправильного розуміння, до ворожості та до конфліктів. Цим можна пояснити й те, чому люди так відстоюють власну мову при взаємодії близьких мов. Коли мови далекі, то акцент при сприйманні робиться на смислових узгодженнях. Коли ж мови близькі, людей дратують смислові відмінності, ментально-ціннісна природа не рефлексується і власна мова видається приємнішою і правильнішою.

с.104

Для ілюстрації деяких теоретичних положень, що наведені вище, звернемося до даних емпіричного дослідження. Мета дослідження полягала у виявленні особливостей сприймання деяких українських слів та їх іншомовних аналогів, які останнім часом активно впроваджуються в лексикон українців засобами масової інформації. Дослідження проводилося в два етапи. Спочатку студентам пропонувалося прослухати речення і до ключового слова відразу записати 5 асоціацій, які першими спали на думку. Речення були такі:

1. Залишалося одне – піти до кредитора.
2. Залишалося одне – піти до лихваря.
3. Він вдався до послуг кілера.
4. Він вдався до послуг найманого вбивці.

Таким чином, ми маємо два українських слова – лихвар і вбивця та два запозичені з англійської мови відповідники – кредитор і кілер. Було отримано по 150

асоціацій до кожного слова. Шляхом частотного аналізу кількість асоціацій було зменшено до 15 – тих, які найчастіше зустрічаються.

Потім студентам було запропоновано оцінити ступінь близькості кожного з 15 слів-асоціацій до основного поняття за 10-бальною шкалою. Таким чином, було отримано 4 матриці 15x30 (кількість студентів). Ці масиви даних було піддано факторному аналізу із застосуванням Varimax-ротації.

При сприйманні студентами слова “кредитор” (див. рис.1.) виділяється 5 факторів, які охоплюють 67% дисперсії.

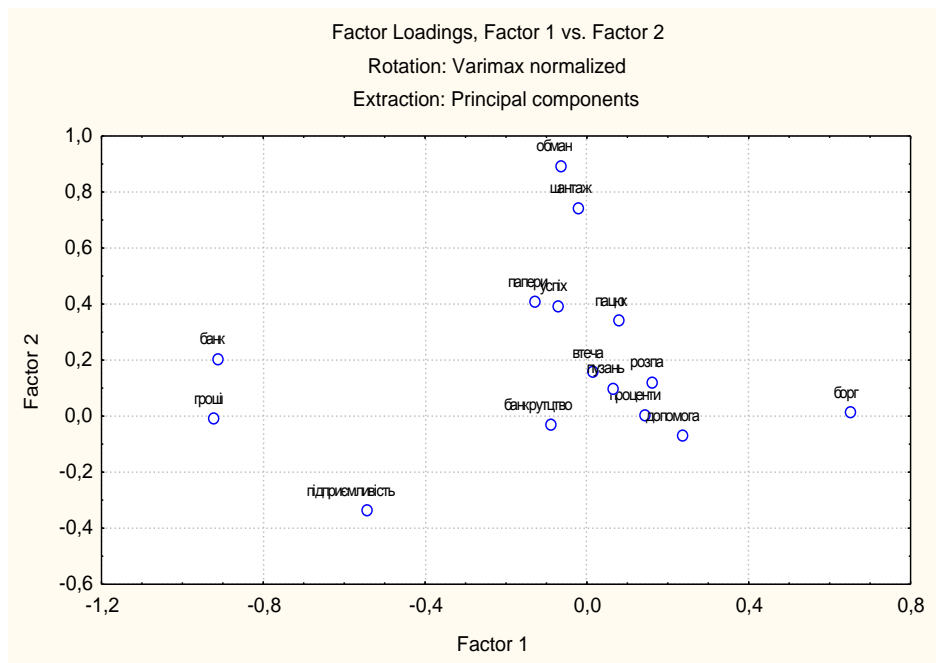


Рис. 1. Семантичний простір сприймання студентами слова “кредитор”.

Перший біполярний фактор (20% дисперсії) утворюють такі конструкти як “гроші” (-0,92), “банк” (-0,91), “підприємливість” (-0,54). На протилежному полюсі цього конструкта – “борг” (0,65), “допомога” (0,23). Отже, провідним у сприйманні слова кредитор є мотив професійної діяльності, без будь-якого особистісного забарвлення. Другий фактор (13% дисперсії) утворюють конструкти “обман” (0,89), “шантаж” (0,74), “папери” (0,51), “успіх” (0,39), “пацюк” (0,34). На протилежному полюсі – “підприємливість”. Таким чином, незважаючи на те, що деякі конструкти й вказують на ціннісне ставлення, тенденція до сприймання кредитора як носія функції підприємництва, яка, щоправда, зв’язана з шантажем та обманом, залишається. Простежується вона й при аналізі трьох інших факторів.

Визначальними при сприйманні слова “лихвар” є конструкти “брехня” (0,78), “хитрість” (0,76), “погана людина” (0,61) та “страх” (0,40), які складають перший фактор, що пояснює 20% дисперсії. Як бачимо, тут відображається насамперед негативна оцінка носія цієї функції як “поганої людини”. У другому факторі (13% дисперсії) ключовими є конструкти “лихо” (- 0,69), “туман” (- 0,64) та “страх” (- 0,58), які відображають негативне ставлення до лихваря як до непевної людини, спілкування з якою загрожує не передбачуваними наслідками. Третій фактор об’єднує конструкти “присвоєння” (0,84), “злочин” (0,70), “жадібність” (0,56) та “грабіж” (0,63).

Таким чином, негативні якості особистості лихваря у свідомості студентів пов’язуються зі злочином. Лише четвертий фактор (9% дисперсії) показує, що одним із

аспектів сприймання слова “лихвар” є віднесення його до сфери виконання певних професійних функцій – “позичати” (0,76), “скарбниця” (0,71).

При сприйманні студентами слова “кілер” провідним конструктом є слово “професіонал”, яке корелює з першим фактором (22% дисперсії) на рівні -0,73. На протилежному полюсі цього фактора розміщені конструкти, які підкреслюють певну нереальність, відстороненість цієї соціальної ролі. “Злість” (0,86) і “сльози” (0,51), що з нею пов’язані, відносяться скоріше до “фільму” (0,31), ніж до реального життя. Подібні тенденції спостерігаються і в інших факторах. Тут ніде немає ні морального осуду, ні покарання. Кілер (у сприйманні студентів) – це така собі робота, яка співвідноситься з мафією, фільмами тощо.

При сприйманні слова “вбивця” (див. рис.2.) перший фактор (27% дисперсії) можна назвати “жах”. Саме цей конструкт має найвищий коефіцієнт кореляції з ним – 0,84. Далі йдуть “біль” (0,75), “вирок” (0,53), “кров” (0,51). На противагу слову “кілер”, тут відразу при сприйманні дається взнаки соціальне табу, закодоване в мові. Другий фактор (17% дисперсії) визначають особистісні риси, такі як “поганий” (0,83), “бездушність” (0,82), злість (0,66). Третій фактор (12% дисперсії) пов’язує вбивцю зі “злочином” (0,87), смертю (0,81) та кров’ю (0,38). Четвертий фактор (10% дисперсії) сприймання студентами слова “вбивця” утворюють конструкти, які можна об’єднати в понятті “відповідальність”. Це “покарання” (0,80), “в’язниця” (0,78), “вирок” (0,53), “слідчий” (0,41). П’ятий фактор (7,3% дисперсії) відображає проектування наслідків дій вбивці. Це, з одного боку, “безвість” (0,83), а з другого – “розстріл” (0,63).

с.106

Як бачимо з аналізу, лихвар у сприйманні студентів не зовсім те ж, що кредитор, а вбивця – не те ж саме, що кілер. Навіть асоціативні ряди, що їх утворили студенти, мають мало спільного. Так, спільним для понять “лихвар” і “кредитор” виявилось лише слово “гроші”. Слід, однак, зауважити, що це слово має різне змістове наповнення в кожному випадку. Як характеристика лихваря, конструкт “гроші” не корелює на значимому рівні з рештою асоціацій, а відтак не може вважатися значимою характеристикою. У семантичному колі слова “кредитор” – навпаки. Конструкт “гроші” корелює з конструктами “підприємливість” (0,52), “банк” (0,78), “борг” (0,51), тобто є значимою характеристикою.

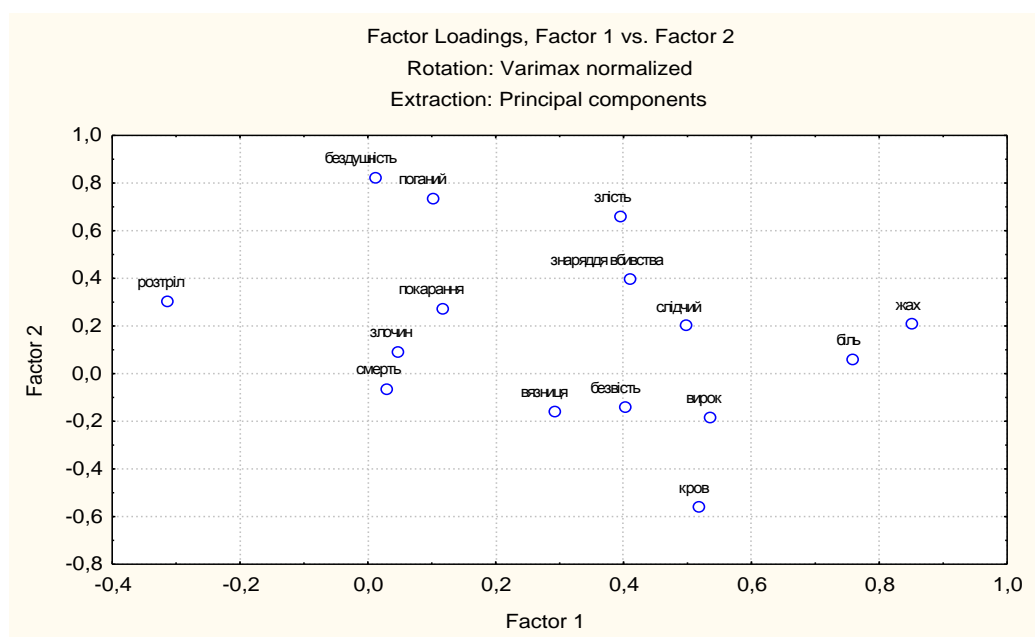


Рис. 4. Семантичний простір сприймання студентами слова “вбивця”

Конструкт “гроші” фігурує і в семантичному просторі слова “кілер”, але там він близький до понять “зброя” (0,39), “смерть” (0,32) та “професіоналізм” (0,25).

Ще одне слово, яке повторюється при характеристиці двох різних понять – це слово “смерть”. Коли воно вживається для характеристики кілера, то близьке до таких слів як “зброя” (0,63) та “гроші” (0,32). При характеристиці вбивці слово “смерть” корелює зі словами “кров” (0,26) та “злочин” (0,47).

#### ВИСНОВКИ

1. Причиною мовних конфліктів є не смислові, а ціннісно-мовленнєві бар’єри, суть яких полягає в зміні ціннісної семантики слова при запозиченні його іншою мовою.
2. Мовні конфлікти характерні скоріше для близьких мов, ніж для далеких. Це пояснюється неспроможністю мовців відрефлексувати ціннісні розбіжності значень при зовнішній подібності форм їх вираження.
3. При заміні слів і понять, які є в рідній мові, іноземними, втрачається їх морально-ціннісне навантаження, що призводить до деформації етнічної свідомості і до маргіналізації особистості.